

БОЛЬШЕВИКТІК АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ БАРЫСЫНДА ТУЫНДАҒАН ШАРУАЛАР КӨТЕРІЛІСІ

Дамудың әр белесінде әрбір мемлекеттің өткен тарихына қайта назар аударып, «ақтаңдақтардан» арылу, жаңару, тарихи және саяси әділеттілікті қалпына келтіруге ұмтылатындығы ақиқат. Соның бірі – 2020 жылы 24 қарашада Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев қол қойған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы болатын. Жарлыққа сәйкес он бір бағыт бойынша мемлекеттік, республикалық комиссия, жергілікті жерлерде жұмысшы тобы құрылып, мұрағат материалдарын зерттеп- зерделеу, қорытынды ұсыныс беру үшін көшенді де, жүйелі жұмыс жүргізілуде.

Саяси да, құқықтық та әділеттілікті қалпына келтіруді қажет ететін тарихи оқиғаның бірі – тоталитарлық жүйенің неше түрлі салық салу, халыққа қысым болған ет, астық, мақта және т.б. дайындау науқаншылдығының салдарынан туындаған облысымыздың Бостандық ауданындағы шаруалар көтерілісі.

Бостандық ауданы Сырдария округының ең шалғайдағы, әрі толықтай кеңестендірілмеген Өзбекстан, Қырғызстан және

айының басында Бейжіңдегі кеңес өкілдігінің ғимаратына, содан кейін Лондон полициясының кеңестік Сауда өкілдігіне қатысты осындай акциясына шабуыл жасағаннан кейін жағдай ушығып кетті. 1927 жылы 27 мамырда Англия КСРО-мен дипломатиялық қатынастарды үзді. 1927 жылы 7 маусымда Варшавада КСРО-ның өкілетті елшісі П.Л. Войков өлтірілді. Бұл фактілердің барлығын кеңес басшылығы біріккен антисоветтік майданның пайда болуы және Кеңес Одағымен соғысқа дайындық ретінде қабылдады. Кеңес халқының бірлігін, империалистік агрессияға тойтарыс беруге дайындығын көрсету үшін елде кең ауқымды үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. Көшедегі қарапайым кеңес адамы ықтимал соғыстан шошып, аштық жағдайында өзін қамтамасыз ету үшін астықты шұғыл және жаппай сатып ала бастады. Соның салдарынан еліміздің көптеген қалаларында астық сақтау қоймаларының алдында ұзын-сонар кезектер пайда болды.

Мемлекетке астық жеткізу жоспарлары үнемі өсіп отырды.

қолдану бағыты алынды. Нарықта еркін сату, алыпсатарлық деп жарияланды, ал астықты сатып алу бағасымен беруден бас тарту – «астық дайындаудың саботажы» саналып, шаруалар өкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Жергілікті жерлерде нарыққа қарсы заңнама белсенді қолданыла бастады. Астық дайындауға қарсы немесе жасырғандар, салық төлуден, келісім-шарттан (контрактациядан) бас тартқандарға РСФСР қылмыстық кодексінің 61-бабы қолданылса, 1928/1929 және 1929/1930 жылдардағы астық дайындау науқандары барысында РСФСР қылмыстық кодексінің 61, 62, 73, 105, 107, 131, 168, 169, 58-8, 58-10, 58-7-баптары қолданылып, халықтың кедей, орташа, ауқаты, бай тобы пролетарлық сотқа тартылып, жазаланды. Сырдария округі халқы да бұл зобалаңнан тыс қала алмады, бұл туралы мұрағат материалдары куәландырады.

Кеңестік репрессиялық астық дайындау науқаншылдығына қарсы ашынған халықтың Кеңес,

басмашылар әскерін кеңестік билікке қарсы әскери күш ретінде пайдалану болатын. Көтеріліске дейін екі ай бұрын Піскем ауылында көтерілісшілердің жасырын ұйымы құрылады.

Мәжілісте астық дайындау, ауыл-шаруашылығы салығы туралы мәселелер қарастырылады. Сонымен қатар, жиналғандар ауылшаруашылығы салығының мөлшері де, бай шаруашылығына қатысты астық дайындау жоспары да өте жоғары деген қорытындыға келді және осы науқандарға қарсы тұруды ұйымдас-тыруға, қала берді Кеңес өкіметіне қарсы қарулы көтеріліске шығуға баратындығы жөнінде шешім қабылдайды. Бұл шешімді жүзеге асыру үшін мәжіліске қатысушылар халық арасында шешуші дайындық жүргізуге, яғни «ғазуат» (қасиетті соғыс) жариялау және үгіттеу, Шатқалдағы басмашылар отрядтарымен байланыс орнатуға басымдық береді. Сол себепті, астыртын ұйымның екі мүшесі Талиб Мусабаев пен Өскен Майлыбаевты басмашылармен байланыс жасау үшін Шатқалға жібереді. Талиб Мусабаев пен Өскен Майлыбаев Шатқалдан келген соң, Піскем қышлағында Талиб Мусабаевтың үйінде астыртын ұйымның жоғарыда аталған мүшелері

Чаныбековты шақыруға жіберілген көтерілісшілердің делегациясы да бар еді.

Кейіннен Истамбек Чаныбеков пен көтерілісшілердің бір бөлігі іздеріне түсіп келген Қызыл Армия отрядтарымен Брич - Мулла түбіндегі екі өзен – Көк-Су мен Шарбақтың қиылысқан жерінде шайқас екі сағатқа созылды. Көтерілісшілерден 70-ке тарта адам қаза тапты. Аман қалған көтерілісшілер Чаныбековпен

Өзбекстан, Қырғызстан және Қазақстанның тоғысқан шекарасында орналасқан ауданы болатын. Ауданның халқы бес ұлттан құралды: қазақ, өзбек, тәжік, қырғыз және аз санды европалықтар. Негізгі халқы – өзбек пен тәжіктер.

Айта кету керек, Бостандық ауданы 1956 жылға дейін Оңтүстік Қазақстан облысының әкімшілік құрамына қарап келген. 1956 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «Қазақ КСР-і мен Өзбек КСР-інің арасындағы шекараларына жекелеген өзгерістер енгізу туралы» Қаулысымен Бостандық ауданы түгелімен Қазақ КСР-і құрамынан Өзбек КСР-і құрамына берілген болатын.

Бостандық ауданы бойынша 25 ауыл, оның 9-ы өзбек қышлағы – 3.981 қожалық, халық саны – 22.471 адам, 8 қазақ ауылы – 2.111 қожалық, халық саны – 11.535 адам, 5 тәжік қышлағы – 1.596 қожалық, халық саны – 7.848 адам, 2 қырғыз ауылы – 204 қожалық, халық саны – 1.177 адам, бір орыс-казак-өзбек аралас ауылдық кеңесі – 79 қожалық, халық саны – 370 адам. Аудан бойынша 8.019 қожалық, халық саны – 43.401.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы аграрлық саладағы большевиктік астық дайындау науқаншылдығының алатын орны ерекше. В.И.Ленин астық дайындауды кезінде «Бұл тек астық үшін күрес сияқты, бірақ бұл социализм үшін күрес», - деп астық мәселесін социализм мәселесі ретінде қараған болатын.

1917 жылғы Қазан төңкерісінен бастап астық дайындауды ұйымдастырудың нысандары мен әдістері әр кезеңде халық шаруашылығының жағдайын, оның өсуін, социалистік сектордың күшеюін, капиталистік элементтердің ығыстырылуын және жойылуын көрсете отырып өзгерді. 1927 жылдың күзіне қарай мемлекет астыққа тұрақты баға белгіледі. Өнеркәсіптік орталықтардың қарқынды өсуі, қала тұрғындарының көбеюі астыққа деген қажеттіліктің өсуіне себеп болды. Екіншіден, 1927 жылдың көктемінің басында англо-кеңестік және кеңестік-қытайлық қатынастардың нашарлауынан КСРО-ның халықаралық жағдайы шиеленісті. Қытай полициясы сәуір

Одан Сырдария округы Бостандық ауданы да тыс қала алмады. Округ тарапынан астық-жемдік төңгерім негізінде Бостандық ауданына бастапқы жылдық 180.000 пұт мөлшерінде астық дайындау жоспары берілді, аудан жағынан 7000 пұт резервімен жоспар ретінде, ал барлығы 187,000 пұт көктемгі астық дайындау науқанының тәжірибесі бойынша әрбір ауыл мен қыстақтың қуаттылығына қарай ауылдар мен қыстақтар бойынша да бөлінді. Одан кейін округ жағынан бір айдан кейін барлық облыстарға, соның ішінде Бостандыққа 45 мың пұт қосымша жоспар ұсынылды. Сондай-ақ аудан тарапынан 23000 пұт резервке арналған қосымша жоспар ауылдар арасында үлестірілді. Осылайша, округтің Бостандық ауданына ұсынған астық дайындау жоспары 225 мың пұт, ал облыстың резервтік қорымен 255 мың пұт болып көрсетілді.

Аудандағы 25 ауылға алғашқы бекітілген 126.384 сом ауылшаруашылығы салағына қосымша тағы да 44.729.41 сом салық салынды. 1928/1929 жылдары 163.940.04 сом, 1929/1930 жылдары 171.113.41 сом ауылшаруашылығы салығы салынды. Суға салынатын бастапқы салық – 52.109.79 сом болса, қосымша тағы да 16.890.16 сом салынды. 1928/1929 жылдары 59.547.13 сом, 1929/1930 жылдары 68.999.95 сом салықты құрады. (ТОҚСТМА, қор 2, тізбе. 1. іс. 1, парақ 68).

1928 жылдың қаңтарында астық дайындау жоспарының бұзылуы жағдайында төтенше шараларды

партия қызметкерлерін өлтіру, кооперативтерді тонау сияқты қадамға баруына тура келді. Астық дайындаудың репрессиялық сипаты шаруалардың көтеріліске шығуына алып келді.

1929 жылы 27-29 қыркүйекте Қазақ АКСР Сырдария округы Бостандық ауданы аумағында бай, мұсылман өкілдері, ауыл мен қышлақтың кеңестік билікке қарсы болған жоғары әлеуметтік тобының басшылығымен аудан халқының басым бөлігін қамтыған көтеріліс басталады. Көтерілісті бастау үшін 2 ай алдын ала ауыл-қышлақтарда дайындық жұмыстары жүргізіледі.

Аймақтағы басмашылармен бірлесе кеңестік билікке қарсы күресу үшін белсенділер ауыл-қышлақтарда үгіт-насихат жүргізуді қолға алады. Ұзын қышлағы бойынша Юлдаш Нанаев басшылығында 80-ге жуық құрамдағы отряд әркет етсе, Богустан қышлағы бойынша Исламов және Мадалиев басшылығында отряд құрылады. Ходжакеңте Тляб Исмаилов, Дау Халмурадов және мулла Алим басшылығында 8 адамнан тұратын ұйымдастырушылар қышлақтағы байлармен жиналыс өткізіп, басмашылармен бірлесе қимыл жасауға ұмтылады.

Көтеріліс басшылары дайындық кезеңінде жеке өздері барып немесе өз адамдарын жіберу арқылы Шатқал аңғарындағы басмашылар әскерінің басшысы, құрбашы Истамбек Чаныбековпен жүйелі әрі үнемі байланыста болады. Ондағы мақсат – көтеріліс болған жағдайда

ұйымның жоғарыда аталған мүшелері қатысқан келесі мәжіліс өтеді. Мәжілісте көтерілістің 27 қыркүйекте басталатындығы нақтыланады.

1929 жылы 27 қыркүйекте Жаңа Қырғыз ауылына Шатқалдан Бостандық ауданындағы көтеріліске басшылық жасау үшін Истамбек Чаныбековтың жіберген Піскем қышлағынан Кенджибай Усманбеков, Альманбет Шадманов және бірнеше қаруланған басмашылар келіп жетеді. Піскемнен Ходжикентке Кенджибай Усманбеков, Талиб Мусабаев, Юлдаш Нанаев басшылығымен екі жүзге жуық көтерілісші жорық жасайды. Көтерілісшілердің жалпы санынан жетекшілерді қоса алғанда, әр түрлі атыс қаруымен қаруланғандардың саны 15 адамға жетеді. Ходжикентке дейінгі жол бойында кездесетін Ұзын, Нанай, Богустан және Сиджак қышлақтарында көтеріліс жетекшілері халық алдында митинг өткізіп, көтерілісшілерге қосылуға және қару-жарақ беруге шақырды. Нанай қышлағының жергілікті ірі байы, саудагер Сайфутдин Жиянбаев көтеріліс басшыларының үндеуіне жауап ретінде сөз сөйлеп, Нанай қышлағының тұрғындарының көтерілісшілерге қосылуға дайын екендігі туралы мәлімдейді. Осы жол бойында кездесетін қышлақтарда көтерілісшілерге сексенге жуық адам қосылып, әр түрлі атыс қаруының 20 данасы беріледі.

1929 жылы 29 қыркүйекте Ходжикент қышлағының маңында «Ишак-Купрюк» елді мекенінде Піскем көтерілісшілер отрядына сол кезде кеңес билігіне қарсылық көрсетіп жүрген Брич-мулла қышлағынан шыққан Мулла Ораз Хаитбаевтың басшылығындағы көтерілісшілер күші бірігеді. Ходжикент қышлағының көтеріліс басшылары кеңес жұмысшылары мен партия мүшелерінің қышлақтан қашып кетуіне жол бермеу үшін Ташкент бағытындағы қыстақтың шетіне күзет бекеттерін ұйымдастырады.

Көтерілісшілер 30 қыркүйекте Брич-Мулла қышлағына келіп, онда олар басмашылар құрамында 100-ге дейін адамы бар құрбашы Исламбек Чаныбековтың отрядымен біріккен. Сондай-ақ оның ішінде 50-ге дейін қарулы адамдар және Исламбек

қалған көтерілісшілер Чаныбековпен бірге Шатқалға шегінеді. Алайда көтеріліске қатысушылар ОГПУ-дің тынбай іздестіруінің нәтижесінде көп кешікпей түгелдей тұтқындалады. Атап айтсақ,

РСФСР ҚК 58-бабы, 2-тармағы «Қарулы көтеріліс», 58-бап, 8-тармақ «Терроризм», 58-бап, 10-тармақ «Кеңеске қарсы үгіт және насихат» бойынша айыпталып 2 адам;

РСФСР ҚК 58-бабы, 2-тармағы «Қарулы көтеріліс», 58-бап, 10-тармақ «Кеңеске қарсы үгіт және насихат» бойынша 1 адам;

РСФСР ҚК 58-бабы, 2-тармағы «Қарулы көтеріліс», 58-бап, 8-тармақ «Терроризм» бойынша 3 адам;

РСФСР ҚК 58-бабы, 2-тармағы «Қарулы көтеріліс» бойынша 26 адам айыпталып сотталды.

Сотталған 32 адамның барлығы дихандар, оның 3-уі қазақ, 21-і тәжік, 1-уі татар, 3-уі өзбек, 3-уі қырғыз ұлтының өкілдері болатын. Сондықтан бұл шаруалар көтерілісін көп ұлтты сипат алған көтеріліс деп баға беруге болады. Екіншіден, 1917-1935 жылдар аралығында кеңестік билікке қарсы бүкіл Түркістан аумағын қамтыған басмашылар қозғалысымен тығыз байланыста болған шаруалардың ең алғашқы көтерілісінің бірі.

Көтерілістің белсенділері мен қатысушылары «жер еміп», «маңдай терімен» отбасын асырап жүрген еңбек азаматтары. Жазықсыз қуғын-сүргін құрбандары. Сондықтан кеңестік билік тарапынан зорлық-зомбылық, қудалауға ұшыраған, түрмеге қамалған, өлім жазасына кесілген азаматтарды саяси да, заңды тұрғыдан ақтау – біздерге берілген мүмкіндік және парызымыз деп есептейміз.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен «XX ғасырдың 20-50-ші жылдарындағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау процестері: бірыңғай деректер базасын құру» жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Сәрсөбай КАРИБАЕВ,
М.Әуезов атындағы ОҚУ доценті,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі республикалық комиссия мүшесі.